

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Ένας πρόλογος του Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787).
Τω αναγιγνώσκοντι, Σαμουήλ Αθηναίος χαίρειν

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

doi: [10.12681/er.206](https://doi.org/10.12681/er.206)

To cite this article:

Μπόμπου-Σταμάτη Β. (1997). Ένας πρόλογος του Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787). Τω αναγιγνώσκοντι, Σαμουήλ Αθηναίος χαίρειν. *The Gleaner*, 21, 72–94. <https://doi.org/10.12681/er.206>

ΕΝΑΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΣΑΜΟΥΗΛ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ (1787)

Τῷ ἀναγιγνωσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν

ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι, ἔχει διασωθεῖ ἓνα χειρόγραφο (ἀρ. 92 (61)), τὸ μοναδικὸ ἀπ' ὅσο γνωρίζω, τὸ ὁποῖο παραδίδει τὸ ἀκόλουθο ἔργο: *Μεταφυσικὴ, συντεθεῖσα μὲν, καὶ συνεραισθεῖσα, ἔκ τε παλαιῶν, καὶ νέων, παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΛΑΜΩΛΟΥ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας, μεταφρασθεῖσα δὲ καὶ ἐν πολλοῖς πληρωθεῖσα ἀλλὰ καὶ κατὰ τάξιν βιβλίων, κεφαλαίων καὶ σελίδων τεθεῖσα καὶ μὴν καὶ διασαφημισθεῖσα πρὸς ἑαυτὴν κατάληψιν, παρὰ τοῦ ταπεινοῦ διδασκάλου ΣΑΜΟΥΗΛ ΜΟΝΑΧΟΥ Γεωργιάδου τοῦ ἐξ Ἀθηρῶν.*

αἰπιζῶ ἀριλλίου κρη:

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τέσσερις κώδικες ἔργο τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ: *Συνταγματίον Μεταφυσικῆς*. Ὁ ἓνας μάλιστα σώζεται ἐν τῇ ἴδιᾳ Βιβλιοθήκῃ καὶ περιγράφεται στὸν κατάλογο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ τίτλος, ὁ διδάσκαλος Σαμουήλ Γεωργιάδης, μοναχός, Ἀθηναῖος, στὶς 23 Ἀπριλίου 1787, ὀλοκλήρωσε τὴν μετάφραση τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Δαμοδοῦ, σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν συμπλήρωσε, τὴν ἔβαλε σὲ τάξιν βιβλίων, κεφαλαίων καὶ σελίδων καὶ τὴν διασαφήνισε γιὰ νὰ γίνῃ εὐκολότερα κατανοητὴ. Στὸν τίτλο ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἡ Μεταφυσικὴ εἶναι: *συντεθεῖσα μὲν καὶ συνεραισθεῖσα ἔκ τε παλαιῶν καὶ νέων παρὰ τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ*. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου ἔργου. Ὡς πρὸς τὴν μετάφραση, πρόκειται γιὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν ἀπλή γλώσσα τοῦ Δαμοδοῦ σὲ γλώσσα ἀρχαῖζουσα.¹

1. Πρῶτος ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου ὁ Νίκος Βέης, στὴν κυριακάτικη ἐπιφυλλίδα του, 31 Μαΐου 1942, στὴν ἐφημερίδα *Ἡ Ἡρωία*, μὲ τίτλο: *Βικέντιος Δαμοδὸς καὶ Σαμουήλ Κουβελάκος Γεωργιάδης*. Ἀναφέρεται στὸν Δαμοδὸ καὶ τὸ ἔργο του καὶ τὴν μετάφραση τῆς Μεταφυσικῆς του ἀπὸ τὸν Σαμουήλ. Ἀναφέρει τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Σαμουήλ ἀπὸ τὸν Θ. Φιλαδέλφεια. Δὲν συμφωνεῖ

Ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Σαμουήλ Γεωργιάδης Κουβελάνος εἶναι γνωστός. Οἱ πληροφορίες μας βέβαια εἶναι διάσπαρτες καὶ ἀρκετὰ περιορισμένες. Προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς γενικότερες ἐργασίες, γιὰ τὰ σχολεῖα τῶν Ἀθηνῶν τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας,² περιορισμένες καὶ αὐτές, ἢ ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα γνωστῶν Ἀθηναίων ἢ διδασκάλων τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Σὲ κατάλογο τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς Ντέκα τοῦ ἔτους 1770, ποὺ ἔχουν ὑποβάλει οἱ ἐπίτροποι τοῦ σχολείου στὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία, ἡ ὁποία διαχειριζόταν τὰ σχετικὰ κληροδοτήματα,³ ἀναφέρεται καὶ ὁ Σπυρίδων Κουβελάνος, γιὸς τοῦ Νικολάου, ὁ ὁποῖος παίρνει τὴ θέση ἄλλου μαθητοῦ τῆς Σχολῆς ποὺ ἀπεβλήθη γιὰ τὸ ἐν μαθήμασι ἀμελὲς καὶ ὀάθυμον. Δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του στὸν ἐπόμενο κατάλογο τοῦ ἔτους 1774. Νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Σπυρίδων πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Σαμουήλ, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἀργότερα ἔγινε μοναχός, ἄλλαξε τὸ ὄνομά του. Ὁ πατέρας του Νικόλαος εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν γαμπρὸ κύρ Νικολὸ Κουβελάνο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ προικοσύμφωνο τῆς 10 Φεβρουαρίου 1750 ἢ 1754.⁴ Εἶναι καταχωρισμένο στὸ πρωτόκολλο τοῦ Νοτάριου τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν Παλαιολόγου Βουρδούχα καὶ μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὸ ὄνομα τῆς συμβίας τοῦ Νικολοῦ, Κυρὰ Σιδερεῆς, κόρης τοῦ Μῆτρου Σκουζέ. Ἐχομε ἔτσι καὶ ἓναν *terminum post quem* γιὰ τὴ χρονολογία γεννήσεώς του, ἂν ἦταν ὁ πρωτότοκος, τὸ 1751 ἢ τὸ 1755.

Ὅτι πιθανὸν νὰ εἶναι γιὸς τοῦ Νικολάου (βλ. παρακάτω), ἀλλὰ θεωρεῖ πιθανότερο τὸ ἐπίθετο Γεωργιάδης νὰ ὑποδηλώνει τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του: Γεώργιος. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Σαμουήλ μοναχός εἶναι συνδρομητὴς στὴν ἐκδοση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Κωνσταντίνου Καραϊωάννου ἀπὸ τὸν Πολυζώη Κοντόν, Βούδα 1796-1797. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, Α', ἀρ. 3028. Βλ. ἐπίσης Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, βιογραφία - ἐργογραφία (1700-1752), Ἀθήνα 1982, σ. 218 κ.ε.

2. Βλ. κυρίως Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 1400-1800, τ. 2, Ἀθήνα 1902, σ. 231-234 καὶ Τ. Γριτσόπουλος, «Διάγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», Ἀθηναϊκά (1964) τχ. 28-29, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γ. Πλουμίδης, «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα συντηρούμενα ἀπὸ κληροδοτήματα Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1603-1797)», Θησαυρίσματα 9 (1972) 242.

4. Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. 3, Ἀθήνα 1890, σ. 30: 1749-50 Φεβρουαρίου 10: Προικοπαράδοση τῆς νεόνυμφης κυρὰ Σιδερεῆς, ὅπου τῆς παραδίδει ὁ πατὴρ αὐτῆς Μῆτρος Σκουζέ καὶ ἡ μητέρα της. Βλ. ἐπίσης Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, ὅ.π., σ. 230 σημ. 1: ἴσως νιὸς τοῦ Νικολάου Κουβελάνου, ὑπογράφοντος προικοσύμφωνον 1754, ἐκ τῶν ὑπὸ Μομφεράτων ἐκδοθέντων.

Ὁ σύγχρονός του διδάσκαλος Ἰωάννης Μπενιζέλος⁵ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σαμουήλ Κουβελάνος ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Σωφρονίου. Πρόκειται γιὰ δύο γνωστούς διδασκάλους τῆς Σχολῆς Ντέκα: τὸν πρῶτο δάσκαλο τῆς Σχολῆς, τὸν Ἀθηναῖο Βησσαρίωνα Ροῦφο, ποὺ εἶχε σπουδάσει κοντὰ στὸν Μπαλάνο στὰ Γιάννενα καὶ δίδαξε στὴ Σχολὴ ἀπὸ τὸ 1750 ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1766, καὶ τὸν Σωφρόνιο Μπάρμπανο, Ἀθηναῖο ἐπίσης, μαθητὴ καὶ διάδοχο τοῦ Βησσαρίωνα, ποὺ δίδαξε ἀπὸ τὸ 1766 ὡς τὸ 1774. Ὁ ἴδιος ὁ Μπενιζέλος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σαμουήλ διαδέχτηκε στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ, τὸ ἄλλο σχολεῖο τῆς Ἀθήνας, τὸν γνωστὸ διδάσκαλο Ἀθανάσιο Μπουσόπουλο ἀπὸ τὴν Δημητσάνα, σπουδασμένο στὴ Σχολὴ τῆς Πάτρας, ὁ ὁποῖος δίδαξε γιὰ 31 χρόνια στὴν Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία ποὺ ὁ Σαμουήλ ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ διδασκάλου στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ μᾶς πληροφορεῖ τὸ ἔγγραφο τῆς ἐναρξῆς τῆς μισθοδοσίας του ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους τῶν κληροδοτημάτων τῆς Βενετίας. Εἶναι τὸ 1789⁶ καὶ ὁ μισθός του, κατὰ τὸν Μπενιζέλο, διακόσια δουκάτα τὸ χρόνο.⁷ Πολύτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὸ διδάσκαλο Σαμουήλ ἕνας μαθητῆς του, ὁ Ἀθηναῖος Γεώργιος Ψύλλας (1794-1878) στὰ Ἀπομνημονεύματά του.⁸

Ἐκεῖ διηγεῖται ὁ Ψύλλας ὅτι, ἀφοῦ ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα κοντὰ στὸν ἱερέα τῆς ἐνορίας του ἀπὸ τὴ Φυλλάδα, τὴν Ὀκτώηχο καὶ τὸ Ψαλτήριον καὶ ἐπρόκειτο νὰ προχωρήσει καὶ στὸν Ἀπόστολο, ἡ μητέρα του παρακινήθηκε ἀπὸ μιὰ γειτόνισσα νὰ τὸν εἰσάξῃ εἰς ἐν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων, καὶ οὕτω τὸν εἰσήξεν εἰς τὸ τοῦ διδασκάλου Κουβελάνου (ἐννοεῖ τὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ), κείμενον ἀκριβῶς κατὰ τὴν θέσιν ὅπου σήμερον ἴσταται τὸ ὠρολόγιον τῆς πόλεως. Ἐκεῖ ἔμεινε γιὰ δύο περίπου χρόνια καὶ ὕστερα πέρασε στὸ Σχολεῖο τοῦ Διδασκάλου Ι. Μπενιζέλου (τὴ Σχολὴ Ντέκα). Ἀναφέρει ὅτι τὸ σχολεῖο τοῦ Κουβελάνου στεγαζόταν σὲ ἰδιωτικὴ οἰκία. Ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς, ποὺ εἶχε σπουδάσει δὲν γνωρίζω ποῦ, ὅταν ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα δίδασκε ἐκεῖ τοὺς μαθητές του καὶ ἀργότερα,

5. Ἰωάννης Μπενιζέλος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1986, τ. 1, σ. 122.

6. Γ. Πλουμίδης, *ὁ.π.*, σ. 244. Ἀναφέρονται ἀποδείξεις πληρωμῆς του τῶν ἐτῶν: 1790, 1792, 1793.

7. Ι. Μπενιζέλος, *ὁ.π.*, σ. 124. Πρόκειται γιὰ τὰ κληροδοτήματα τῶν Ἐπιφανίου Ἡγουμένου, Γεωργίου Μέλλου καὶ Στεφάνου Ρούτη. Βλ. καὶ Πλουμίδης, *ὁ.π.*, σ. 243-244.

8. Γ. Ψύλλας, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου* (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*), Ἀθήνα 1974, σ. 3 καὶ 335. Ἐγραψε μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1867-1869.

πού χειροτονήθηκε αρχιερέως, τὴν ἀφιέρωσε στὴν Κοινότητα: συσκευασμένην ἐντελῶς εἰς σχολεῖον καὶ προικισμένην μὲ βιβλιοθήκην καὶ ὄργανα καὶ σφαιρὰς ἀστρονομικὰς καὶ γεωγραφικὰς, ὡς ἐγὼ ἔφθασα νὰ ἰδῶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ λόγιον κληρικὸ Γρηγόριο Σωτήρη, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴ Βενετία, ὅπου ἀπὸ τὸ 1699-1702 ἦταν ἐπόπτης τοῦ Φλαγγινιανοῦ⁹ καὶ σπούδασε στὴν Πάδοβα ἀπὸ τὸ 1701-1706. Ὅταν ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα, ὀργάνωσε τὸ Σχολεῖο τοῦ Κοινοῦ ἢ Κοινὸν Σχολεῖον ἢ Ἑλληνομουσεῖον, πού εἶχε τὴν ἱστορία του. Λειτουργοῦσε ἄτακτα παλαιότερα καὶ ἀπὸ τὸ 1683 μὲ τὸ κληροδότημα Ἐπιφανίου. Ἀπὸ τὸ 1716 ὁ Σωτήρης δίδασκε στὴν ἀρχὴ σ' ἓνα παλαιὸ σπίτι κοντὰ στὴ Μεγάλῃ Παναγιά, ἀργότερα στὸ ἴδιο μέρος οἰκοδόμησε λαμπρὰν οἰκοδομήν καὶ ἔκαμε πολλὰς προσπάθειες νὰ ὀργανώσῃ σωστὰ τὸ Σχολεῖο, νὰ τὸ κατοχυρώσῃ καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ λειτουργία του. Δώρισε ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὴ βιβλιοθήκην του ἀπὸ 600 τόμους.¹⁰ Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ διδασκάλου Κουβελάνου τὸ Σχολεῖο ἐγκατελείφθη καὶ ἡ διδασκαλία τῶν νέων συνεκεντρώθη εἰς τὸ τοῦ *I. Ντέκα*, ὅπου μετεκομίσθησαν

9. Α. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 145-146. Βλ. ἐπίσης Γ. Σ. Πλουμίδης, «Αἱ ἐγγραφαι τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Πάδοβας», *Θησαυροίσματα* 8 (1971) 201, τοῦ ἴδιου: «Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας», *Μέρος Β' Leggisti* (1591-1809), *ΕΕΒΣ* 28 (1971) 122-125.

10. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Κοινοῦ ἢ Ἑλληνομουσείου ἦ, γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, ἐκεῖνος πού ὀργάνωσε, ἐστέγασε καὶ κατοχύρωσε αὐτὸ τὸ σχολεῖο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1683 συντηροῦσε τὸ κληροδότημα τοῦ Ἐπιφανίου Ἡγουμένου μὲ διακοπὰς τῆς λειτουργίας του (κατὰ τὸν βενετοτουρικὸ πόλεμον μεταφέρθηκε στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Πάτρα), εἶναι ὁ γνωστὸς Ἀθηναῖος λόγιος κληρικὸς Γρηγόριος Σωτήρης, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ σπούδασε στὴν Πάδοβα, ἔζησε στὴ Βενετία, ὅπου ἦταν ἐπόπτης τοῦ Φλαγγινιανοῦ (1699-1702) καὶ σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας γιὰ ἔξι χρόνια. Ὅταν γύρισε στὴν Ἀθήνα, ἰδρυσε τὸ Φροντιστήριον τοῦ Κοινοῦ τὸ 1716. Τὸ στέγασε σὲ κτίριον πού ἔκτισε ἐκ θεμελίων γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ, κοντὰ στὴ Μεγάλῃ Παναγιά. Χαρακτηρίζεται λαμπρὸν οἰκοδόμημα, καὶ χάρισε ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὴν πλούσιαν βιβλιοθήκην του, ἀπὸ 600 τόμους. Ὁ Γρηγόριος ἔγινε τὸ 1722 μητροπολίτης Γάνου καὶ Χώρας καὶ τὸ 1727 μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας. Τὸ 1728 πῆγε ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐξασφάλισε τὴ Σχολὴν μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιον. Στὸ σιγίλλιον αὐτὸ τοῦ Πατριάρχου Παΐσιου Β' περιέχονται πολλὰς ἐνδιαφέρουσας πληροφορίες γιὰ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Σχολῆς, τὴ λειτουργία της καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα. Βλ. σχετικὰ Θ. Ν. Φιλαδέλφους, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, ὁ.π., σ. 255 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Τ. Γριτσόπουλος, «Διάγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν», *Ἀθηναϊκά* 29 (1964) 3. Βλ. καὶ Κ. Μπόνης, «Ὁ τῆς Ἑθνεγερείας Πρόδρομος μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος Σωτηριανὸς ὁ Γέροντας», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 62 (1987) 167.

καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα. Ὁ Ψύλλας ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἔκλεισε τὸ Σχολεῖο ἦταν ἡ θέση του, κοντὰ στὴν πλατεία ὅπου βρισκόνταν τὰ τούρκικα καφενεῖα καὶ οἱ θαμῶνες τοὺς παρενοχλοῦσαν τοὺς μαθητές.¹¹ Ἡ Κοινότητα δὲν τὸ ἔκλεισε ἐνωρίτερα γιατί δὲν ἤθελε νὰ λυπηθεῖ τὸν προὐχόν χρόνον διδάσκοντα ἐκεῖσε γέροντα ἱερέα καὶ πνευματικὸν Κουβελάνον, ὅστις ἄλλοτε ἐδίδαξεν καὶ εἰς Κέα ἐυδοκίμως καὶ τοῦ ὁποίου μαθητὴς ἐχορημάτισε καὶ ὁ Ἰάκωβος Ρώτας. Πρόκειται γιὰ τὸν φίλο τοῦ Κοραῆ, λόγιον ἔμπορον τῆς Τεργέστης, ποὺ διαδραμάτισε ἐκεῖ ἕνα πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ἀλλὰ κυρίως φρόντισε γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἑλληνικῆς παροικίας. Τοῦ ὀφείλουμε τῇ διαφύλαξιν σημαντικοῦ μέρους τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραῆ. Τῇ βιβλιοθήκῃ του πούλησε ἀργότερα ἀπὸ ἀνάγκη στὸ Γυμνάσιον τῆς Σύρου.¹² Ὁ Ἰάκωβος Ρώτας ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴν Κέα γιὰ τὴν Σμύρνη τὸ 1791 σὲ ἡλικίαν 12-14 ἐτῶν. Ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σαμουὴλ δίδαξε στὴν Κέα πρὶν ἀπὸ τὸ 1789 καὶ ὅτι εἶχε τὸν Ρώτα μαθητὴ σὲ μικρῇ ἡλικίᾳ. Ὁ Ψύλλας στὸ Παράρτημα Α' τῶν Ἀπομνημονευμάτων του παρέχει περισσότερες πληροφορίες. Ἀναφέρει ὅτι στὸ Σχολεῖο τοῦ Κουβελάνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν, διδάχτηκε καὶ τὸν Χρυσολογῶν καὶ μύθους τινὰς τοῦ Αἰσώπου.¹³ Ἀναφέρει ἐπίσης καὶ μερικὸς συμμαθητὴς του: τὸν Στέφανον Φι-

11. Τὴν πληροφορίαν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Φιλαδελφεύς, ὁ.π., σ. 231 κ.έ.: ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κουβελάνου ἡ ὀλίγον πρότερον διελύθη ἡ Σχολή, τὸ μὲν ἕνεκα ἀνεπαρκείας τῶν χρηματικῶν πόρων, τὸ δὲ καὶ διὰ λόγους τοιαύτους, διότι τὸ σχολεῖον ἔκειτο πλησίον τῶν τουρκικῶν καφενεῶν καὶ τῆς ἀγορᾶς ὥστε οἱ μαθηταί, διερχόμενοι κατ' ἀνάγκην ἐκεῖθεν, πολλὰς ὕβρεις ἐδέχοντο ὑπὸ τῶν θαμῶνων τῶν καφενεῶν. Ἐννοεῖ, ὑποθέτω, τὴν πλατεῖαν Μοναστηρακίου, ἀφοῦ ἡ θέση τοῦ σχολεῖου ἦταν κοντὰ πρὸς τὴν Μεγάλην Παναγίαν. Ἡ ἐκκλησία δὲν σώζεται σήμερον, τοποθετεῖται ὅμως κοντὰ πρὸς τὴν ἐρείπειαν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανου.

12. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἐμπόρου φίλου τοῦ Κοραῆ Ἰακ. Ρώτα καὶ ἡ δεξιότης αὐτοῦ σὲ μιὰ ἀναπτυσσόμενη περιφέρεια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους», *Ζητήματα Ἱστορίας τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων*. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1994.

13. Ἐχομε ἐδῶ τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν ὕλην ποὺ διδάχτηκε ὁ Ψύλλας τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῶν σπουδῶν του πρὸς τὴν Σχολὴν τοῦ Κοινοῦ ἀπὸ τὸν Κουβελάνον: εἶναι οἱ μῦθοι τοῦ Αἰσώπου, ἕνα βιβλίον ποὺ εἶχε γνωρίσει μέσσω στὸν 18ο αἰ. 21 ἐκδόσεις. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Βιβλιογραφία*, Α', ἀρ. 50-71. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Ι. Πατούσα, *Μῦθοι ... μεταγωγισθέντες* (στὴν κοινὴ γλώσσᾳ), Βενετία 1690¹, 1752², 1766³. Δὲν γνωρίζουμε ποιά ἐκδοσὴ χρησιμοποιοῦσε ὁ Κουβελάνος. εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ Φλαγγινιανὸν διδάσκονταν οἱ μῦθοι πρὸς τὴν δημόδιον γλώσσᾳ. Βλ. Α. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγί-*

λιπίδην, τὸν γνωστὸν ἄλλως εἰσπράκτορα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, προτεύοντα εἰς τὰς τάξεις τῶν μαθημάτων, τὸν Ἀλύπιον Σαντζήρη, τὸν Νικόλαον Γέροντα καὶ ἄλλους. Καὶ συμπληρώνει: Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐπίβλεψις ἐπὶ τῆς διαγωγῆς τῶν μαθητευομένων ἀθλία, διὰ τε τὸ γῆρας τοῦ διδασκάλου καὶ διὰ τὴν ἐνασχόλησιν αὐτοῦ κατὰ καιροὺς εἰς τὴν ἐξομολόγησιν τῶν μελλόντων νὰ κοινωνήσωσιν.¹⁴

Σχετικὰ μὲ τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονταν στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ μᾶς πληροφοροῦν τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ 1728, ἀπολυθὲν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παΐσιο Β', τὸ ὁποῖο ἐξασφάλιζε τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς διὰ χοτζετίου, ὅπως γράφει ὁ Φιλαδελφεύς, ἀπαγορευομένης τῆς συστάσεως σχολῆς ἄνευ ἀδείας. Ἀναφέρεται ἐκεῖ: διδάσκεσθαι ἐν αὐτῇ τοὺς τε εἰσαγωγικοὺς καὶ πρωτοπείρους τὰ τῆς κνκλοπαιδείας γράμματα καί... τοὺς προκεχωρηκότας καὶ ἐπίδοσιν λαβόντας γυμνάζεσθαι εἰς τὰ ἀξιώτερα μαθήματα καὶ καταρτίζεσθαι εὐφυῶς πρὸς πᾶσαν διδασκαλίαν καὶ λογικὴν μάθησιν. Προσθέτει ἐπίσης ὅτι ὁ ἰδρυτὴς κατεκόσμησε τὴν Σχολὴν μὲ τὴν βιβλιοθήκην του, ποὺ περιέχει διάφορα βιβλία τῶν τε θύραθεν ἐλλήνων συγγραφέων καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἱερῶν διδασκάλων. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές γνωρίζουμε ὅτι στὸ Σχολεῖο τοῦ Κοινοῦ διδάσκονταν ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ γραμματικὰ καὶ ρητορικὰ μαθήματα εἰς τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν λατινικὴ γλώσσα, καθὼς καὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς, Λογικὴ καὶ Φυσικὴ τοῦ Κορυδαλέως καὶ ἡ Ρητορικὴ τοῦ Ἑρμογένους.¹⁵

Θὰ ἀναφέρω στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ τὶς μαρτυρίες ἐνὸς ἄλλου μαθητῆ τοῦ Κουβελάνου, τοῦ Παναγῆ Σκουζέ. Ἀναφερόμενος στοὺς ἀγριοδιδασκαλοὺς τῶν κοινῶν σχολείων καὶ στὰ βασανιστήρια ποὺ ἐπέβαλλαν στοὺς μαθητὲς γράφει: *Εἰς τὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα Ἀθανασίου Μπενιζελάκη καὶ*

ρειος Σχολή, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 191. Ὅσο γὰρ τὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς, πληροφοροῦμαστε ὅτι διδάσκει ὁ Σαμουὴλ τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἓνα βιβλίον χρηστικόν, ποὺ γνώρισε ἐπίσης πολλὰς ἐκδόσεις κατὰ τὸν 15ο αἰ. κ.έ. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., Α', ἀρ. 1666-1715. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸ Φλαγγινιανὸν διδασκόνταν ἡ γραμματικὴ τοῦ Λασκάρεως (βλ. Α. Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 50), ἐνῶ στὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης καὶ ἡ γραμματικὴ τοῦ Χρυσολωρᾶ (βλ. Ζαχαρίας Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 50). Ὁ Ἑλλάδιος ἀναφέρει ὅτι στὰ σχολεῖα διδασκόνταν ἡ γραμματικὴ τοῦ Λασκάρεως καὶ ὕστερα περνοῦσαν στὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ. Βλ. Α. Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 186.

14. Ὁ.π., σ. 335.

15. Βλ. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, ὁ.π., σ. 196 κ.έ., ὅπου ἀναφέρονται τὰ μαθήματα ποὺ ἐδίδασκε ὁ Δημήτριος Βόδας ἀπὸ τὰ Γιάννενα (1777-1782). Βλ. ἐπίσης καὶ Γ. Πλουμίδης, ὁ.π., σ. 245.

ἕστερον Σαμουήλ Κουβελάνου ἦτον ὀλιγότερον, πλὴν ὁ φάλαγγας καὶ οἱ βούρδουλοι δὲν ἔλειπαι καὶ ἀπὸ αὐτά. Καὶ παρακάτω: "Ἐως τότε μὲ εἶχεν (ὁ πατέρας του) εἰς τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον λεγόμενον, εἰς τὸν διδάσκαλον Σαμουήλ Κουβελάνο καὶ εἶχα προχωρήσει εἰς τὴν Χρηστοίθειαν λεγομένην τότε.¹⁶

ἌΟ Φιλαδελφεὺς ἀναφέρει, χωρὶς νὰ δηλώνει τὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας του: "Ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ μακροῦ τούτου διαστήματος ὁ Κουβελάνος διέκοψε φαίνεται τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ἐπὶ τινα ἔτη καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἔνεκα ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων χρημάτων πρὸς πληρωμὴν τῶν διδασκάλων. Διότι καταλυθείσης τῆς Ἐνετικῆς Πολιτείας ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος, συναπωλέσθησαν καὶ τὰ εἰς Τζέκκαν κατατεθημένα κληροδοτήματα.¹⁷ ἌΟ διδάσκαλος Ι. Μπενιζέλος, πού διδάσκει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ παράλληλα στὴ Σχολὴ Ντέκα, τὸ δεύτερο σχολεῖο τῆς Ἀθήνας, δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὸ, ἀντίθετα μάλιστα ἐπισημαίνει ὅτι δύο ὀλοκλήρους χρόνους οἱ δυστυχεῖς διδάσκαλοι κοπιᾶζουσιν εἰς τὸ ἔργον τους χωρὶς νὰ λάβουν οὐδὲ ὀβολὸν καὶ εἶναι εἰς κίνδυνον νὰ κλείσουν καὶ τὰ δύο σχολεῖα. Οἱ διδάσκαλοι, μὲ ὄλον ὀπὸν ἐνδεεῖς, δὲν παύουσιν ἄχρι τῆς σήμερον τῆς διδασκαλίας καὶ παραδόσεως τῶν μαθημάτων, ἐλπίζοντες εἰς τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ μίπως ὁ νέος κυριάρχης τῆς Βενετίας ἤθελε βάλλει εἰς τὴν προτέραν τάξιν καὶ ἀκολουθίαν ἐκεῖνα τὰ λάσσα, ἢ τέλος πάντων μίπως καὶ οἱ συμπατριῶται (καθὼς ἀκολουθεῖ καὶ εἰς ἄλλας πολιτείας) ἤθελον συστήσουν τὰ αὐτὰ σχολεῖα μὲ μισθοὺς ἀπὸ τὸ κοινόν.¹⁸ Ἐπομένως, ἂν πράγματι ἀπεχώρησε ὁ Σαμουήλ, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὸ 1799. Ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προσωρινὴ ἀποχώρησις τοῦ Κουβελάνου ἔγινε ἐνωρίτερα, πάντως μετὰ τὸ 1793, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἔγγραφο μισθοδοσίας του μετὰ τὸ Μάιο τοῦ 1793.¹⁹ Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἐπίσης ὅτι τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ διδασκαλικοῦ ἔργου τοῦ Σαμουήλ στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ εἶναι δύσκολα γιὰ τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας. Τῆ χρονιὰ πού ἀνέλαβε αὐτὴ τὴ θέση, τὸ 1789, ξέσπασε ἐπιδημία πανώλης μὲ 1200 χριστιανούς νεκρούς, καὶ μιὰ δευτέρη ἐπιδημία τὸ 1792, καὶ τότε χάθηκαν 1100 ψυχές. Καὶ ἀπὸ τὸ 1776 ὠς τὸ 1795 κυριαρχεῖ στὴν Ἀθήνα ὁ σκληρὸς ἐπίτροπος τῆς σουλτάννας, ἀδελφῆς τοῦ

16. Βλ. Παναγῆς Σκουζές, *Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας*, Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1948, σ. 78, 81.

17. "Ο.π.", σ. 231. Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, τ. 1, σ. 241.

18. "Ο.π.", σ. 126.

19. Γ. Πλουμίδης, *ὁ.π.*, σ. 244 σημ. 74.

Ἄβδουλ Χαμίτ, στήν ὁποία ἀνήκε ὁ Μαλικιανὲς τῆς Ἀθήνας, ὁ περιβόητος Χατζῆ Ἀλῆς Χασέκης. Ὡστόσο ὁ Σαμουήλ δίδαξε στή Σχολή τοῦ Κοινοῦ γιὰ 20 περίπου χρόνια, τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς λειτουργίας της, γνωστῆς τὴν ἐποχὴ του μὲ τὸ ὄνομά του: τὸ Σχολεῖο τοῦ Κουβελάνου. Ἡ ἱστορία τοῦ σχολείου τέλειωσε μαζὶ μὲ τὸ βίο του, τὸ 1810.²⁰

Ἄλλο ἔργο τοῦ Σαμουήλ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετάφραση τῆς Μεταφυσικῆς δὲν μᾶς εἶναι γνωστό, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα *Παρακλητικὸν Κανόνα εἰς τὸν Ἄγιον Βησσαρίωνα, ψαλλόμενον εἰς πᾶσαν ἀνάγκην δεινῶν*, ὁ ὁποῖος ἔχει προστεθεῖ στήν 3ῃ ἐκδοση τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου, ποῦ ἔγινε μὲ δαπάνη τοῦ Ἰωάννου Φλωρέσκουλου, μεγάλου βορνίκου τῆς Βλαχίας, στή Βιέννη ἀπὸ τοὺς Μαρκίδες Πούλιου τὸ 1797.²¹ Καὶ οἱ προηγούμενες δύο ἐκδόσεις ἔγιναν: ἡ πρώτη ἐπὶ Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα καὶ ἡ δεύτερη ἐπὶ Ἰωάννου Σκαρλάτου Γκίκα, ἡγεμόνων τῆς Οὐγγαροβλαχίας. Ἐπισημαίνω αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιατί μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὶς Ἡγεμονίες, μὲ τὶς ὁποῖες ὑποθέτω ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔχει ὁ Σαμουήλ κάποια σχέση, ἀφοῦ βρίσκονται ἐκεῖ τὰ χειρόγραφα ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἀργότερα ἔχουμε δύο παρουσίες τοῦ Σαμουήλ: στοὺς καταλόγους συνδρομητῶν τῆς Γραμματικῆς τοῦ Καραϊωάννου, Βούδα 1796-97,²² καὶ στήν *Ἐπιτομὴ τῶν θεῶν δογμάτων* τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, Λιψία 1806.

Τὸ 1797 σπουδάζει στή Σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου ὁ Δημήτριος Γεωργιάδης, ὁ ἴδιος ἀργότερα κατέχει τὴ θέση τοῦ τρίτου διδασκάλου στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἀπὸ τὸ 1803 ἐμφανίζεται καθηγητῆς στὸ ἑλληνικὸ Σχολεῖο τῆς Κραϊόβα. Δὲν ἔχουμε συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίξουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Δημήτριος Γεωργιάδης ἢ ὁ Ἰωάννης Γεωργιάδης κτήτορας τοῦ χφ τῆς Τέχνης Ρητορικῆς τοῦ Δαμοδοῦ τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας εἶναι συγγενεῖς τοῦ Σαμουήλ. Τὸ ὅτι ὅμως τὸ χειρόγραφο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ τὸ πρωτότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Δαμοδοῦ βρίσκονται στήν ἴδια βιβλιοθήκη σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα ποῦ ἀναφέραμε ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας.

Ἐαναγυρίζουμε στὸ χειρόγραφο ποῦ παραδίδει τὴ μετάφραση τῆς Μεταφυσικῆς. Στὴν περιγραφή ἀναφέρεται ὅτι στὰ φφ. 1-6 προτάσσεται πρόλογος: *Τῷ ἀναγνώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν*. Ἐξήτησα καὶ ἔλαβα τὸν πρόλογο σὲ μικροταινία. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου του

20. Βλ. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *ὁ.π.*, σ. 124-183.

21. Βλ. Ράστε, ἀρ. 157 καὶ Θ. Παπαδόπουλος, Α', ἀρ. 111.

22. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 1, ἀρ. 3028.

διαπίστωσα ότι είναι γραμμένος σὲ γλώσσα ἀρχαΐζουσα, σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ιδιαίτερα δυσνόητη. Ὡστόσο προέκυψαν ἀρκετὰ στοιχεῖα ἐνδιαφέροντα, νομίζω, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπισημάνω παρακάτω.

Καὶ πρῶτα βιογραφικὲς πληροφορίες ἀγνωστες ἀπὸ ἄλλη πηγή, πού ἀποκτοῦν ξεχωριστὴ σημασία γιατί μᾶς τις ἀναφέρει ὁ ἴδιος.

Ὁ πόθος καὶ ὁ ἔρωσ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας μᾶλλον ἢ τῆς καθ' ἡμᾶς, πού τὸν κατεῖχαν πάντοτε, τὸν πῆραν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀγκάλη τῶν γονέων του καὶ τὸν ὠδήγησαν στὰ σχολεῖα. Ὑπονοεῖ ἀσφαλῶς τις σπουδὲς του στὴν Ἀθήνα, στὴ Σχολὴ Ντέκα, ὅπου οἱ 12 ὑπότροφοι μαθητὲς ἦταν ἐσωτερικοί.²³ Ἀργότερα τὸν ὠδήγησαν μακριὰ καὶ ἀπὸ τὴν πατρίδα του: ἀλλ' ἤκέ ποτε χρόνος, καθ' ὃν δὴ καὶ τῆς ἡδίστης με πατρίδος ἀφαιρῶν εἰς εἰσίας πού τὰς ἡνίας διηύθυνεν ἐκεῖσε ἐπὶ πολλοῦ. Συνεχίζει παρακάτω ὅτι ὁ πόθος τῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ ἔρωσ τῆς γνώσεως τῶν ὄντων, ταῦτα μοι ὡς ἐπέραστα, οὕτω γὰρ ἐγὼ δαιμονίζομαι, τοῦ καλλιέργησαν τὴν ἐπιθυμία, ὕστερα ἀπὸ τὴ μαθητεία κοντὰ στοὺς καλύτερους δασκάλους, μετὰ τὰ μουσοτροφεῖα καὶ τὴν καθ' ὑποταγὴν ἐπιχρόνιον σχέσιν τὴν πρὸς τοὺς βελτίστους, νὰ συγκεντρώσει τὰ μνημεῖα τῶν λόγων, τὰς βίβλους. Ἐκθέτει τὸν τρόπο πού μελέτησε τὰ βιβλία. Ὅσον ἔμοιγε οἶόν τε ἦν διεξοδικώτερον μετὰ κρίσεως τὴν ἀνάγνωσιν ποιεῖσθαι, ἀναγκαῖον μοι ἔδοξεν. Ἐπειτα κράτησε ὅσα τὸν ἐνδιέφεραν, τὰ ὑπόλοιπα ἔθεσε ἐκ ποδῶν, οὐχ ὅτι (μὴ τοῦτο οἶον) μὴ ἀληθείας ἢ τέλους τοῦ ὠφελίμου ἐχόμενα, ἀλλὰ πρὸς τὸ μὴ μοι ὑπουργεῖν τοῦ ζητουμένου ἔνεκα. Σὲ πολλές μάλιστα περιπτώσεις ἐθεώρησε ἐπιτρεπτὸ νὰ γράψῃ σχόλια καὶ νὰ τὰ ὑποβάλλῃ καὶ στὴν κρίση ἄλλων, τοῖς ἐμοὶ κρείττοσιν. Στὴ διάρκεια αὐτῆς του τῆς ἀναζήτησης βρῆκε ὡς ἔγγιστα χειρῶν πόνημα σοφοῦ τινος. Πῶς τὸ βρῆκε; Θὰ μᾶς τὸ διηγηθεῖ.

Εἶχε ἀκούσει γι' αὐτὴ τὴ Μεταφυσικὴ (ἐννοεῖ τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ). Ἔτσι ὅταν ἀπὸ τὴς Κυδωνίας γύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ ἔμεινε ἐκεῖ τέσσερις μῆνες, τὴν ἀναζήτησε ἀλλὰ δὲν τὴ βρῆκε, πρὸς μεγάλη του λύπη. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἔφυγε γιὰ τὸ "Ἁγιον" Ὄρος, ὅπου παρέμεινε γιὰ λίγο, γιατί τὸν κάλεσαν εὐγενεῖς καὶ χρήσιμοι ἄνδρες ἀπὸ τὴν Αἴνο, τὴ γνωστὴ πόλη τῆς Θράκης, γιὰ νὰ σχολαρχήσῃ ἐκεῖ. Γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Αἴνου, πού εἶναι γνωστὸ ὅτι λειτούργησε ἀπὸ τὸ 1652, οἱ πληροφορίες μας, ιδιαίτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαμουήλ, εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες.²⁴

23. Βλ. Γ. Φύλλας, ὁ.π., σ. 5. Περιγράφει τὸ οἰκοδόμημα τοῦ σχολείου καὶ τὰ 12 δωμάτια εἰς ἐνοίκισιν τῶν δώδεκα μαθητῶν ὑποτρόφων.

24. Εἶναι γνωστὸ ὅτι λειτούργησε σχολεῖο ἀπὸ τὸ 1652. Δίδαξε ὁ ἐκ Δρυϊνουπόλεως ἱερομόναχος Νικηφόρος, ἀργότερα μητροπολίτης Αἴνου. Τὸ 1796, σύμφωνα

Κατὰ τὸ ταξίδι, ἐπεὶ τὸ μὴ ἐξ οὐρίας, ὡς φασί, πλεῖν ἐπιτυχὸν ἦν, ἐπὶ νῆσον τιὰ ἤλθον. Δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τῆς νήσου. Ἐν πρόκειται γιὰ τὴ Λήμνο, ἴσως νὰ ἐδίδασκε ἀκόμη ἐκεῖ Κοσμάς ὁ Λήμνιος, μαθητῆς τῆς Σχολῆς τῆς Πάτμου, πού εἶχε διδάξει στὴν Ἀθήνα στὴ Σχολὴ τοῦ Κοινοῦ ἀπὸ τὸ 1748 ὡς τὸ 1753, ὅποτε ἐγκατέλειψε τὴ Σχολὴ προτιμῆσας τὴν ἰδίαν πατριίδα Λήμνον ὅπου ἐγκατεστάθη.²⁵ Ἐν πρόκειται γιὰ τὴ Σαμοθράκη, πού εἶναι ἐπίσης πιθανό, δὲν ἔχουμε σχετικὲς πληροφορίες.

Ἡ παρουσία τοῦ Σαμουήλ στὶς Κυδωνίες, ἄν, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἢ διψα του γιὰ τὴ γνώση ὀδήγησε ἐκεῖ τὰ βήματά του, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 1780, ἔτος Ἰδρυσης τῆς Σχολῆς στὶς Κυδωνίες ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου.²⁶

Στὸ νησί πού ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει συνάντησε κάποιον λόγιον, ὁ ὁποῖος τὸν περιποιήθηκε, καὶ ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι αὐτὸς τοῦ δάνεισε τὴ Μεταφυσικὴ πού ζητοῦσε. Ἐπισημαίνει στὸν φιλόμουσο ἀναγνώστη ὅτι ἐπιμένει στὶς λεπτομέρειες ἵνα μὴ δόξη ἐξ ἀκόμψων τιῶν λαβεῖν τὴν βίβλον. Τὸ ἔργο ἦταν μιὰ ὀλοκληρωμένη πραγματεία τῆς θεωρίας τῆς Μεταφυσικῆς, ἀλλὰ σύντομη καὶ συνεπτυγμένη. Ἦταν χωρισμένο σὲ δύο μέρη· τὸ πρῶτο: ἡ ἐκθεση τοῦ θέματος καὶ τὸ δεύτερο: τὰ ζητήματα καὶ οἱ λύσεις τῶν ἀποριῶν.

μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Γερασίμου, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τῶν προκρίτων, προσηλώθη στὸ σχολεῖο πού ἐπρόκειτο νὰ ἀνεγερθεῖ ἢ ἐκκλησία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου μέσα στὴν πόλη καὶ τὸ σταυροπηγιακὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, τοῦ ὁποῦ μετόχι ἦταν ἡ ἐκκλησία. Ἀργότερα (1832) μὲ ἄλλο σιγίλλιον προσηλώθη στὸ Σχολεῖο καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Θεοτόκου Σκαλωτῆς. Βλ. Β. Α. Μυστακίδης, «Τὰ Σχολεῖα τῆς Αἴνου», *ΑΙΕΕ* 2 (1885) 82-107. Βλ. ἐπίσης καὶ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, σ. 63. Ἀπὸ παραδρομῆ ἀναφέρεται ὅτι ἡ Σχολὴ ἦταν ἐγκατεστημένη στὴ μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου, ἀντὶ τοῦ σωστοῦ: στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Βλ. Μυστακίδης, *ὁ.π.* Ὁ Εὐαγγελίδης δίνει τὴν πληροφορία ὅτι δίδαξε στὴ Σχολὴ τῆς Αἴνου μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. ὁ Δωρόθεος, ἀνὴρ λόγιος, τοῦ ὁποῦ σῶζονται 12 λόγοι στὴ μονὴ Βατοπεδίου, ἀρ. 565.

25. Βλ. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *ὁ.π.*, σ. 205 κ.ε.

26. Βλ. Μ. Παρωνίκας, *Σχεδίασμα*, Ἀθήνα 1867, σ. 113-114. Ἐκεῖ ἐδίδεξαν ὁ ἐκ Βρυούλων Εὐγένιος, ὁ ἀπὸ Μουδανίων Θεοδόσιος καὶ τελευταῖος Γρηγόριος ὁ Σαράφης. Βλ. Ρωζάνη Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος*, Ἀθήνα 1983, σ. 47-49. Ἐκεῖ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ γνώρισε καὶ τὸν Βενιαμὴν Λέσβιο, πού σπουδάζει στὶς Κυδωνίες ἀπὸ τὸ 1779, ἴσως καὶ τοὺς Δωρόθεο Πρῶτον καὶ Ἀθανάσιο Πάριον, πού βρῖσκονται τὸ 1786 στὴ Χίο. Ἀργότερα ὁ Σαμουήλ, ὅταν διδάσκει στὴν Ἀθήνα, ἐγγράφεται, μαζὶ μὲ ἄλλους Ἀθηναίους, συνδρομητῆς στὸ βιβλίον τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, *Ἐπιτομὴ εἴτε Συλλογὴ τῶν Θεῶν Δογματῶν*, Λιψία 1806. Βλ. Δ. Σ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, ἀρ. 403.

Ὁ Σαμουήλ φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ *Συνταγματίον Μεταφυσικῆς* τοῦ Δαμοδοῦ, τῆ συνεπτυγμένη μορφὴ δηλαδή τῆς μεγάλης *Μεταφυσικῆς* του, πὸ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἀπὸ 7 ὠς σήμερα γνωστὰ χειρόγραφα. Ὡστόσο ἡ ἔντονη ἐπιθυμία του νὰ βρεῖ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποκαλύπτει, νομίζω, ὅσο καὶ ἂν ὁ Σαμουήλ ἐπισημαίνει ἀτέλειες, τῆ φήμη τοῦ συγγραφέα της, πὸ διατηρεῖται ζωνρὴ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν Σχολείων τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ὁ Σαμουήλ διδάσκει ἀπὸ τὸ 1789, ἔχουν σπουδάσει στὰ Γιάννενα ἢ στὴν Πάτμο καὶ γνωρίζουμε ὅτι, τουλάχιστον στὸ ἕνα Σχολεῖο, τῆ Σχολῆ τοῦ Κοινοῦ, ὁ ἰδρυτῆς της Γρηγόριος Σωτήρης, σπουδασμένος γιὰ 6 χρόνια στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ἔχει κληροδοτήσει στὸ Σχολεῖο τὴν βιβλιοθήκη του ἀπὸ 600 τόμους. Βιβλιοθήκη διέθετε ἐπίσης καὶ ἡ Σχολῆ Ντέκα.²⁷ Ἄλλωστε ἡ τόλμη τοῦ Σαμουήλ νὰ διορθώσει, νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ μεταφράσει ἕνα ἔργο φιλοσοφικὸ, ἐνὸς ἀναγνωρισμένου λογίου τῆς ἐποχῆς του δίνει τὸ μέτρο τῆς δικῆς του κατάρτισης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας. Διδάσκαλοι του στὴ Σχολῆ Ντέκα ἦταν ὁ Ἀθηναῖος Βησσαρίων Ροῦφος (1740-1748 στὴ Σχολῆ τοῦ Κοινοῦ καὶ 1750-1766 στὴ Σχολῆ Ντέκα), σπουδασμένος στὰ Γιάννενα, καὶ ὁ μαθητῆς του Σωφρόνιος Μπάρμπανος (1766-1773).²⁸ Ἐπισημαίνω ἀκόμη τὴν παρατήρησή του ὅτι κάνει αὐτὴ τὴν προσπάθεια, γιατί λείπουν ἀπὸ τὸ γένος τέτοια βιβλία: *εἰς νοῦν θέμενος τὴν ἔλλειψιν τοιούτων βιβλίων ἐκ τοῦ ἡμετέρου γένους*. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὠς τὴν ἐποχὴ πὸ γράφει ὁ Σαμουήλ, τὸ 1787, δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ κανένα ἔργο Μεταφυσικῆς στὰ ἑλληνικά. Τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Κορυδαλέα, τὸ ἔργο τοῦ Βούλγαρη καὶ οἱ μεταφράσεις του τῶν ἔργων τοῦ Genovese, τοῦ Duhamel καὶ τοῦ Gravesande κυκλοφοροῦσαν χειρόγραφοι,²⁹ καθὼς καὶ οἱ γνωστὲς μεταφράσεις τοῦ Baumeister, τῶν λογίων διδασκάλων τῶν σχολῶν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰαίου.³⁰

27. Βλ. Ι. Μπενιζέλος, *ὁ.π.*, σ. 124.

28. Βλ. Ι. Μπενιζέλος, *ὁ.π.*, σ. 122, 124.

29. Τυπώθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ζωσιμάδες στὴ Βιέννη: Τὸ δικὸ του ἔργο: Ε. Βουλγάρωφ, *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, τόμοι 3, Βιέννη 1805, καὶ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις του *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς Γενουσιῶν*, Βιέννη 1806, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ. Γραβεδάνου*, Μόσχα 1805. Ἡ μετάφραση τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς τοῦ Duhamel παρέμεινε ἀνέκδοτη.

30. Βλ. Α. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*. Θεσσαλονίκη 1974, σ. 217 κ.έ. Πρόκειται γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Baumeister ἀπὸ τοὺς Ν. Ζερζούλη, Ι. Φουρναῖο, Ν. Βάρκοση καὶ τὸν Δ. Βάρκοση καὶ τὸ ἔργο τοῦ Α. Ψαλλίδα πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος.

‘Ο Σαμουήλ θεωρεῖ τὸ μέγιστον μειονέκτημα τῆς Μεταφυσικῆς τὸ ὅτι εἶναι γραμμμένη στὴν ἀπλή φράση. Καὶ αὐτὸ θὰ ἀναλάβει νὰ τὸ διορθώσει μεταγλωττίζοντας τὸ ἔργο στὴν ἀρχαιοελληνικὴ γλῶσσα. Δὲν ἔχω στὴ διάθεσή μου ὀλόκληρο τὸ ἔργο, ἀν λάβουμε ὅμως ὑπόψη μας τὴ γλῶσσα τοῦ Προλόγου, πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξεζητημένη ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, μὲ περίπλοκη σύνταξη, πού καθιστᾷ τὸ κείμενο ἐξαιρετικὰ δυσνόητο. ‘Ο Σαμουήλ δὲν εἶναι βέβαια ὁ μόνος οὔτε ὁ πρῶτος πού προχωρεῖ σ’ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα. Εἶναι ἀρκετοὶ οἱ λόγιοι πού γράφουν αὐτὴ τὴ γλῶσσα, ἢ μεταγλωττίζουν ἔργα ἄλλων λογίων προκειμένου νὰ τὰ τυπώσουν. ‘Αναφέρω πρῶχειρα γιὰ παράδειγμα τὴν ‘Οδὸν μαθηματικῆς τοῦ Μεθοδίου ‘Ανθρακίτη, πού ἐξέδωσε ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος στὴ Βενετία τὸ 1749: *καλλυνθεῖσαν τῇ τε φράσει τῆς λέξεως καὶ τῇ σαφηνείᾳ τῶν νοημάτων*.³¹ Καὶ τὰ *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς τε καὶ Ἀλγέβρας τοῦ De La Caille*, μεταφρασθέντα ὑπὸ Σπυροῦνος Ἀσάνη, εἰς τὴν καθωμιλημένην ἑλληνικὴν ... ἐκ ταύτης εἰς τὴν ἑλληνίδα μεθεορμηνέυσато Ἰωνᾶς ὁ Σπαρμιώτης, Βενετία 1797.³² Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης στὰ Προλεγόμενα τῆς *Λογικῆς* του, Λιψία 1766, ἔχει ἐκσυρῖξει τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάκια (σ. 49). ‘Ο Κούμας παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασιν τῆς γραφομένης γλώσσης ὅτι ἀφοῦ ὁ κλεινὸς Εὐγένιος ἀπεδοκίμασε τὴν χυδαῖκὴν γλῶσσαν, ἤρχισαν πάλιν οἱ διδάσκαλοι μας νὰ κρατῶνται ἰσχυρῶς ἀπὸ τὴν παλαιάν. ‘Η προσπάθεια τοῦ Δαμοδοῦ στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. καὶ τοῦ Καταρτζῆ ἀργότερα, στὴν καρδιά τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ (τὸ 1784), γιὰ τὴν καθιέρωση, ὡς ἀποκλειστικοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, τῆς ἀπλοελληνικῆς, τῆς φυσικῆς γλώσσας, καθὼς κάμνουν τώρα καὶ τὰ ἄλλα πολιτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης (χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ δυὸ τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογία), ἀστόχησαν. ‘Ο Κ. Θ. Δημαρᾶς ἄλλωστε ἐπισημαίνει ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού εἶναι ἡ συνείδηση τῶν δεσμῶν τοῦ μεταγενέστερου κόσμου πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, δὲν ἀπέλιπε ποτὲ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη. Καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει αὐτὴ τὴν ξαφνικὴ στροφὴ μέσα στὸν 18ο αἰῶνα πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν.³³ ‘Ο Σαμουήλ, ὁ-

31. E. Legrand, *BH*, XVIII s. A' ἀρ. 375, σ. 369.

32. Β. Ε. Ράστε, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1969, ἀρ. 174, καὶ Θ. Παπαδόπουλος, Α', ἀρ. 3262.

33. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 53-55. Ἀὐτὴ ἡ στροφὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀπομονωμένο φαινόμενο· συναντιέται πάντως μὲ μιὰ ἀύξουσα αἴγλη τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος, φαινόμενο πού ἀνιχνεύουμε μέσα στὸν

παδός του άσυμβίβαστου αρχαϊσμού, θεωρεῖ τή γλώσσα τῆς Μεταφυσικῆς ἀπαράδεκτη καί τήν μεταγλωττίζει πρὸς ῥαοτέραν κατάληψιν. Ἐπίσης συνεχίζει ὅτι τὸ πρωτότυπο ὑστεροῦσε τόσο ὡς πρὸς τὴν διατύπωση τῶν ἐννοιῶν, ὅσο καί τὴ σύνταξη καί τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς. Ἔτσι διέφυγε ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ἢ ἐννοια τῶν λεγομένων ἀπὸ τὴ σύγχυση καί τὸν φουρμόν, τὴν ἔλλειψιν καί τὴν ὑπερβολήν. Καί συνεχίζει τὸ διάλογο μὲ τὸν ἀναγνώστη: Ἄλλὰ ἀπὸ ποῦ τὰ εἶχε αὐτὰ ὁ Βικέντιος, θὰ εἰπεῖς. Ἐγὼ θὰ σοῦ εἰπῶ, γράφει.

Ἔτσι φιλοσοφικὰ ἔργα δὲν ἔχουν ἀκόμη τυπωθεῖ, κυκλοφοροῦν ἀντιγεγραμμένα, καί ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν ἀπὸ ἄλλου εἰς ἄλλον μεταπηδοῦν, ἀνάγκη καί μῶμον ὑφιστάται. Ὅπως ἔταν ἕνας πατέρας ἀμελήσει τὸ γιό του καί αὐτὸς ἀπὸ κακὰς συναναστροφὰς φθάσει στὴν κορυφὴ τῶν δεινῶν, οὐδαμῇ τῇ ἐσχάτῃ ἐμπέσει κατηγορία, ἔτσι καί τὸ ἄκοσμον τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε σὲ ἕναν ἀλλὰ σὲ πολλοὺς. Γι' αὐτὸ συνέβη νὰ ἔχει συμβάλει ἄλλος ἔλλιπῶς καί ἀμυδρῶς, ἄλλος ἀτάκτως, ὅπως εἶδα. Τί ἔπρεπε νὰ κάμω; νὰ τὰ ἀφήσω ἔτσι; πολλοῦ γε καί δεῖ. Πῶς; πρόσχε με πρὸς Διός.

Ὁ Θεὸς ἔκαμε ἐλεύθερη τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἄρα στὸ χέρι σου εἶναι ἢ τὴν πρώτη μορφή τοῦ ἔργου ἢ τὴ δική μου ἢ καί καμία νὰ μὴν ἀναγνώσεις καί νὰ προσπεράσεις.

Ἔτσι λοιπὸν βρῆκα αὐτὴ τὴ βίβλο τῆς Μεταφυσικῆς, κλάουσαν σχετλίως πάνυ, οὐ τοσοῦτον τῇ ἀκοσμία, ὅσο γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς κατανόησής της ἀπὸ τοὺς λογίους. Καί γι' αὐτὸ ἀποφάσισα νὰ μῶ στὸν ἀγῶνα καί τὸν πολὺν πόνον, ἐπειδὴ σκέφτηκα πόσο λείπουν ἀπὸ τὸ γένος μας τέτοια βιβλία. Ἄν καί δὲν τὴν ἔθεσα εἰς κοινὸν φῶς ἀκόμη, κοπίασα γιὰ μένα καί ἄλλους λογίους ἄνδρας. Πῶς τὸ ἔκαμα; Ἔτσι:

Πρῶτον ὡς πρὸς τὴ διαίρεση τῶν βιβλίων. Ἦταν χωρισμένο σὲ δύο: Ὀντολογία καί Πνευματολογία. Πρὸς ῥαοτέραν κατάληψιν, τὸ διαίρεσα σὲ τρία: Ὀντολογία, Θεολογία καί Πνευματολογία. Μετέβαλα καί τὴν διαίρεση τῶν κεφαλαίων, ἀνάλογα μὲ τὸ σημεῖο ποῦ ὀλοκληρώνεται ἢ ἐννοια. Ἄλλὰ καί εἰς νομὰς σελίδων ὑπέστη τὴν καθ' ἡμᾶς διαίρεσιν, πρὸς εὐχερῆ γνῶσιν. Καί ὄχι μόνον αὐτὰ ἀλλὰ ἐπεξηγήσεις ἐρμηνείας δίκην καί γνῶμες ἄλλων φιλοσόφων μὲ ὅσες γνωστικὰ καί διανοητικὰ δυνάμεις ἔχω πρόσθεσα. Πολλοὶ λένε ὅτι ἴσως θὰ δυσκολέψω τὰ πράγματα μὲ ὅσα

ἑλληνικὸ συνειδησιακὸ χῶρο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τὸ ὁποῖο βλέπουμε νὰ ἔχει ἀφετηρίες ποικίλες». (Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ σ. 55.)

ἔκαμα, τὸ ξέρω, ἀλλὰ σὺ ἀκολούθησε ὁποῖω τάγματι βούλη, ἀπὸ αὐτὰ πού θά σοῦ παρουσιάσω παρακάτω.

Ἐκ τούτων πού ἐπαγγέλλονται τοὺς φιλοσόφους, πολλοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού εἶχαν μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ πέτυχαν τὸ σκοπὸ τους, κανεὶς ὅμως δὲν ἔφθασε στὴν ὀλοκλήρωσή του, τὸ ἴδιο καὶ οἱ νεώτεροι τῶν φιλοσοφούντων, πολλὰ πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συλλάβει ὁ νοῦς μας ὡς ἐντελῶς ἀκατάληπτα καὶ σιωπῇ μέχρη τοῦδε τώρα σιγῶνται, εἶσα[ν]· ποῖα εἶναι αὐτὰ θὰ εἰπεῖς; πρὸ πάντων ἢ τῶν σωμάτων φύσις, τὴν ὁποία νομίζω ἐδῶ ὁ σοφώτατος Βικέντιος διεξέθετο, γιὰ νὰ μὴ φανεῖ περιττὸ στοὺς νοῦν ἔχοντας. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ κύκλου τὸ τετράγωνον, τὸ ποιητικὸν αἴτιον τῶν παλιροῶν, τῆς μαγνήτιδος ἢ πρὸς πόλον ἔλξις, ἂν ἀναφέρω λεπτομερῶς θὰ μακρηγορήσω· τὰ θέματα αὐτὰ εἰς ἀγνωσίαν κείμενα τῶν ἀρίστως φιλοσοφησάντων, τὰ παρουσίασαν ὡς ἀξιοθαύμαστα ἀκούσματα. Ἄλλοι τουναντίον πού πολὺ μικρὸ μέρος κατέχουν τῆς φιλοσοφίας, κινουῦνται μὲ σοβαροφάνεια, περιφρονοῦν τοὺς ἄλλους ὡς δῆθεν ἀμούσους, κρίνουν τὰ σπουδαῖα καὶ βρίσκουν στὰ σοφὰ σφάλματα. Σ' αὐτοὺς ἀρμόζει τὸ τοῦ Παλλαδᾶ:

»καὶ λόγιός περ ἐὼν, ἀλογώτατον, ἔσχες ὄνειδος
»ὡς ἐπιθυμήσας οὐρανίης ἀνόδου.

Ἄλλοι δὲ ἀπ' αὐτοὺς οὔτε στὸ ἄκρον τῆς φιλοσοφίας ἔφθασαν οὔτε ἔμειναν στὰ προπύλαια, ἀλλὰ, ἀφοῦ ἔφθασαν στὸ μέσον, νομίζουν ὅτι εἶναι ἀρκετὸ. Οἱ μὲν πρῶτοι ἐξυψώνουν τὰ καλὰ τὰ δικά τους μὲ μέτριον ἔπαινο καὶ τὰ φαῦλα δὲν μέμφονται καθόλου. Οἱ ἄλλοι τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ ἀκρίτως ἀνακατεύουν καὶ θαυμάζουν τὰ ψόγου ἄξια ἐνῶ ἀπὸ φθόνο λοιδοροῦν τὰ καλὰ. Τοὺς ἀξίζει τὸ ἀδέσποτον ἐκεῖνο:

ὁ φθόνος ἐστὶ κάκιστος, ἔχει δέ τι καλὸν
ἐν ἑαυτῷ. τήκει γὰρ φθονερῶν ὄμματα καὶ κραδίην.

Οἱ δὲ μὲ τὴ δύναμη τῶν λόγων τους καὶ μὲ τὴν διάκριση τοῦ σοφοῦ μῆδεν ἄγαν, ὅσα οἰκεῖα, ὅσα ξεῖνα τῶν συγγραμμάτων ἀναθεωροῦν καὶ φαίνεται ὅτι ὁμοιάζουν μὲ τοὺς πρῶτους, διότι ἐκεῖνοι μὲ μόνη τὴν προαίρεση χρησιμοποιοῦν τὴ συμμετρία, αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν τὴ γνωστικὴ δύναμη, τὸ λόγο γιὰ τὴ συμμετρία. Καὶ εἶναι φανερὸ ἄρα τὸ λεγόμενον σὲ ὅσους ἔχουν τὸ γνῶθι σαυτόν, διότι καθέννας πού μετέχει τῶν λόγων μετρίως, πολὺ ἢ λίγω, ἐξετάζων τὸν ἑαυτόν του, θὰ γνωρίσει αὐτὸ πού λέμε τώρα, καὶ καμιά φορὰ θὰ ὁμολογήσει τὴν ἄγνοιά του, ὅπως λέει ὁ Κορυνδαλεύς.

Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι τὰ τάγματα τῶν φιλοσόφων. Ἐσὺ νὰ συμφωνήσεις μὲ ὅποιο θέλεις ἢ ἂν τυχὸν δὲν θέλεις καὶ ἔχεις ἄλλη γνώμη, ἐγὼ σὲ θέλω. Αὐτὰ σοῦ λέγω λοιπὸν.

Σοῦ παρέθεσα τραπέζι φτωχικό, ἀφοῦ εἶμαι ἄπορος. Λίγα ἐδέσματα σοῦ ἐξέθεσα ἀλλὰ οἰκειᾶ πέψεως. Καλοῦμε (στὸ τραπέζι) ὅλους φιλοφρόνως καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν τρῶνε καρυκευμένα καὶ ἐκείνους ποὺ τρῶνε ἓνα εἶδος τροφῆς... γιὰ ὅλους αὐτοὺς θὰ ὑπάρξει τὸ εὐάρεστον καὶ τὸ προσφιλέες. Ἄν θέλεις μὴν προσεγγίσεις καθόλου στὴν πόρτα ἢ ἂν πλησιάσεις ρίξει μιὰ ματιὰ στὰ παρατεθειμένα καὶ μὴν πλύνεις τὰ χέρια σου, ἀφοῦ θὰ φύγεις. Ἄλλὰ λέγω πράγματα ποὺ σοῦ εἶναι ἀρεστά; Μὴν ἔλθεις ὅμως μὲ σκοπὸ νὰ κακολογήσεις, αὐτὸς ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ κακολογήσει καὶ δὲ διακρίνει τὰ καλὰ ἀπὸ τὰ φαῦλα καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ρήτωρ γίνονται ἀντικείμενα τῆς μεμφιγοῦσας.

Δὲν παρατιθέμεθα τὸ βιβλίον μας σὲ μωμοσκοπὸν. Σ' αὐτὸν ποὺ ὀρθῶς κρίνει τί θὰ εἰπέεις; Θὰ δεχοῦμε τίς παρατηρήσεις του γιὰ ὅσα περιττὰ ἢ ἐλλειπτικὰ ἢ κακῶς κείμενα ἢ ποὺ ἔχουν παρεξηγηθεῖ ἢ ὅποια ἄλλα σφάλματα. Γιατὶ ὁ κριτὴς τῶν λόγων δὲν θὰ κάμει ὅσα οἱ μωμοσκοποῖ.

Ἐγὼ ὅπως μποροῦσα ἔκαμα, χωρὶς νὰ ἔχω τὴν ἄνεση καὶ τὴν εὐκαιρία. Ἐδῶ τελειώνει ὁ Πρόλογος.

Στὸ Ἄρχεῖο τοῦ γνωστοῦ λογίου Δωροθέου Βουλευσμᾶ ἔχει διασωθεῖ μιὰ ἐπιστολὴ τῆς 28 Ἰουνίου 1788. Γράφει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἀπευθύνει: *εἰς τὸν δόντα βίβλον εἰς ἀνάκρισιν, χωρὶς νὰ κατονομάζει τὸν ἀποδέκτη.*³⁴ Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κηρυκτικὸ ἔργο του, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ἀνάκρισιν βιβλίων ποὺ ὑποβάλλονται στὴ Σύνοδο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀνέφερα προκύπτει ὅτι ὁ ἄγνωστός μας ἀποδέκτης ἔχει ὑποβάλλει πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνον στὸν Πατριάρχη ἓνα ἔργο του γιὰ τὸν καθιερωμένον ἔλεγχον, προκειμένον νὰ τὸ τυπώσει. Πρόκειται γιὰ μιὰ μετάφραση κάποιου ἔργου τοῦ Δαμοδοῦ. Ὁ Βουλευσμᾶς ἀναφέρεται μὲ ἔντονη εἰρωνεία στὶς παρατηρήσεις τοῦ μεταφραστῆ σχετικὰ μὲ τίς ἐπεμβάσεις του στὸ πρωτότυπο, ὅτι δηλαδὴ τὰ ἐλλείποντα προσαναπληρώσας καὶ τὰ ἀσαφῆ διασαφίσας καὶ τὰ ἀκαλλῆ διὰ τῆς μεταφράσεως καλλωπίσας, τὴν πολυπραγμάτευτον βίβλον του συνέταξε. Τοῦ ὑπενθυμίζει ἀκόμη τίς ἀυστηρὰς κρίσεις ποὺ τοῦ εἶχε διατυπώσει σχετικὰ μὲ τὸ ὕφος του πέρυσι (ἐπομένως τὸ 1787, χρονολογία ποὺ ἀναφέρεται στὸν τίτλον τοῦ ἔργου). Ἐσὺ ὅμως, τοῦ γράφει, ἐκεῖνο λαβὼν τῷ Πατριάρχει λεληθότως προσήμεγκας. Τοῦ δηλώνει ὅτι ὁ

34. Βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, ὁ.π., σ. 358-361.

λόγος πού καθυστερεῖ τὴν κρίση εἶναι ὅτι δὲν βρῆκε ἀκόμη τὰ γνήσια συστήματα τοῦ Δαμοδοῦ, ὥστε νὰ τὸ παραβάλει καὶ νὰ κάμει δικαίαν κρίσιν. Τοῦ προτείνει, ἂν τὸ δέχεται, νὰ αναθέσει αὐτὸ τὸ ἔργο σὲ δύο μαθητὲς τοῦ Δαμοδοῦ, πού βρίσκονται στὴν Πόλη, καὶ ἔχουν τὰ βιβλία τοῦ δασκάλου τους καὶ ἀνὰ στόμα τὰς ἐκείνου φωνάς. Περιμένει νὰ τοῦ γράψει σχετικά, καὶ ἂν διαφωνεῖ νὰ τοῦ ἐπιστρέψει τὸ ἔργο, νὰ τὸ καταπιεῖ ὅπως ὁ Κρόνος τὰ παιδιὰ του καὶ ἔτσι νὰ πέσει στὸ κενὸ τὸ ἐπινοηθὲν μυθολόγημα.

Τὸ μοναδικό, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, χειρόγραφο πού παραδίδει μετάφραση ἔργου τοῦ Δαμοδοῦ εἶναι τὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Βουλευσιᾶ ταιριάζουν ἀπόλυτα. Καὶ οἱ λέξεις ἀκόμη πού χρησιμοποιεῖ ἀναφέρονται στὸν τίτλο: *μεταφρασθεῖσα δὲ καὶ ἐν πολλοῖς πληρωθεῖσα... πρὸς ἁσπότεραν κατάληψιν*. Ὁ Πρόλογος τοῦ Σαμουήλ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει ὁ Βουλευσιμᾶς στὸ ὕφος τοῦ ἀποδέκτη: *τὸν τερατώδη κόμπτον, τὴν ὑπόκροτον λέξιν καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητα γραμμένους σὲ ὕφος ἀφιλόσοφον, ἀσαφές καὶ δυσκατάληπτον*.

Ἔλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα μὲ ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄγνωστος ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βουλευσιᾶ ἔχει πολλές πιθανότητες νὰ εἶναι ὁ Σαμουήλ Κουβελάνος καὶ τὸ ἔργο του: ἡ μετάφραση τῆς Μεταφυσικῆς, πού τὴν ὑπέβαλε ἀμέσως μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της πρὸς ἀνάκρισιν.

Ὁ Βουλευσιμᾶς ἔχει γνωστούς δεσμούς μὲ τὸ Κοινὸ Σχολεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Ὄταν τὸ 1777 πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἐπρομήθευσε διδάσκαλο στὴ Σχολὴ τὸν λόγιον Δημήτριον Βόδα ἢ Βόνδα ἐξ Ἰωαννίνων, πού δίδαξε ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1777-1782.³⁵ Εἶναι γνωστὸς ὁ φιλικὸς δεσμὸς τοῦ Βουλευσιᾶ μὲ τὸν διδάσκαλο Ι. Μπενιζέλο καὶ τὴν οἰκογένειά του.³⁶ Ὁ Σαμουήλ δίδαξε στὸ Κοινὸ Σχολεῖο ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1789, παράλληλα μὲ τὸν Ι. Μπενιζέλο. Ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Βουλευσιμᾶ ἀυτὴ τὴν ἐποχὴ, ἂν ὑπάρχει, ἴσως θὰ μᾶς ἔδινε κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπόθεση. Τὸν γέροντα Σαμουήλ, πού ἀναφέρει ὁ Βουλευσιμᾶς σὲ γράμμα του τῆς 23 Ἰουλίου 1781, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὸ μαθητὴ τοῦ Μπενιζέλου Ἰωαννίκιον τοῦ ἔφερε

35. Γνωστὸς λόγιος καὶ ἱεροκῆρυκας, εἶχε συγγράψει ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Λόγους του καὶ *Ἐπιτομὴ Θεολογική*. Στὸ Σχολεῖο τοῦ Κοινοῦ δίδαξε Ἑλληνες συγγραφεῖς, τὴ Λογικὴ καὶ Φυσικὴ τοῦ Κορυδαλέα καὶ τὴ Ρητορικὴ τοῦ Ἐρμολογέου. Βλ. Θ. Ν. Φιλαδέλφους, *ὁ.π.*, σ. 196 κ.έ. καὶ Τ. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 4-5.

36. Βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, «Ἡ Ἰδιόμορφος Διδακκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν», ἀγνωστὸ αὐτόγραφο ἔργο (1780) τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ συγγραφέα (1780-82) μὲ τὸν Δωρόθεο Βουλευσιμᾶ, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 3 (1990) 7-96.

τὰ νέα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἄν τὸ γέροντα ἀποδίδεται στὸν μοναχό, θὰ μποροῦσαμε ἴσως νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸν Σαμουήλ Γεωργιάδη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νὰ ταξίδεψε στὴν Πόλη, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει στὸν Πρόλογο.³⁷

Αὐτὴ εἶναι ἡ μικρὴ ἱστορία τῆς μετάφρασης ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ κώδικας τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Ἐλπίζω νὰ ἀποκτήσω καὶ ἐγὼ μὲ τὴ βοήθεια κάποιου φίλου λογιῶν ὀλόκληρο τὸ κείμενο, νὰ τὸ συγκρίνω μὲ τὸ πρωτότυπο τοῦ Συνταγματιοῦ τοῦ Δαμοδοῦ καὶ νὰ ἐπισημάνω τὶς διαφορὰς καὶ τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ Σαμουήλ. Τότε θὰ πληροφορηθοῦμε τὸ μέτρο τῆς λογιουσύνης του καὶ τὶς πηγές του, τὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποίησε σὲ αὐτό του τὸ ἐγχείρημα. Ὡς τότε τελειώνω μὲ τὰ δικά του λόγια: σὺ δέ μοι, οὐθὲν ἄλλο παρ' ἡμῶν ἀκούσεις, ὅς τις γε εἶ, ὅτι μὴ δὴ τὸ ἔρωσο· ἐκ γὰρ τοῦ εἶναι ἢ μὴ εἶναι οὕτω τὸ πράγμα, ἀληθὴς ὁ λόγος γίγνεται, σοφῶν λόγος εὖ ἔχει ὀηθείς.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Τὸ κείμενο παραδίδεται ἀπὸ ἕνα μόνον κώδικα καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι εἶναι τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα. Ἡ γλώσσα εἶναι λόγια ἐξεζητημένη καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ κείμενο καθίσταται δυσνόητο. Τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμμένο ἀπὸ ἔμπειρο γραφέα μὲ ἐπιμέλεια. Ἐπισημαίνονται τὰ ἐλάχιστα λάθη καὶ διορθώνονται. Διορθώνεται ἐπίσης ἡ στίξη καὶ γράφονται μὲ κεφαλαῖα γράμματα οἱ λέξεις μετὰ τὴν τελεία.

Βουκουρέστι, Βιβλιοθήκη Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, χφ. ἀρ. 92 (61)

Αὐτόγραφο

φ. 1 *Μεταφρυσική, συντεθεισα μὲν, καὶ συνεραμισθεισα, ἐκ τε παλαιῶν, καὶ νέων, παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου Βικεντίου Δαμοδοῦ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας,*¹ *μεταφρασθεισα δὲ καὶ ἐν πολλοῖς πληρωθεισα ἀλλὰ καὶ κατὰ τάξιν βιβλίων, κεφαλαίων καὶ σελίδων τεθεισα καὶ μὴν καὶ διασαφμισθεισα πρὸς ὁρατότεραν κατάληψιν, παρὰ τοῦ ταπεινοῦ διδασκάλου*

37. Ὁ Μ. Μανούσσιας, ποὺ ἐκδίδει καὶ σχολιάζει τὴν ἐπιστολή, διστάζει ἐπίσης νὰ τὸν ταυτίσει. Ὁ.π., σ. 76-79.

1. cod. Κεφαλληνίας.

ΣΑΜΟΥΗΛ ΜΟΝΑΧΟΥ Γεωργιάδου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν. ἀπρξ^ω - ἀποριλλίου κγ^η.

φ. 2 Τῷ ἀναγινώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν.

Τί τοῦτο; τυχὸν ἐρεῖς· ἀλλ' ἐπίσχες, φιλεπιστήμον, ἔστ' ἂν καὶ τὰ λοιπὰ προσμάθης. Παρὰ σοὶ γὰρ κεῖται μὴ μόνον τῶν παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐστιάτορος παρατεθειμένων γεύσασθαι, δαιτυμόνι ὄντι, ἀλλὰ δὴ καὶ μὴ ὄλως τῇ τραπέζῃ προσεγγίσει· ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐς ὕστερον μαθήσῃ διεξοδικώτερον· νῦν δε.

Ἐμοὶ μὲν πόθος τε καὶ ἔρως φιλοσοφίας, τῆς θύραθεν μᾶλλον ἢ τῆς καθ' ἡμᾶς, πρὸς τὸ μίπω κεκοιμένον ἐγένετο οὐ μικρός, ὅς με οὐ μόνον πατρῶας μὲν τὸ πρόσθεν, μητρῶας δὲ τὸ μετέπειτα ἀγκάλης ἀφέλκων τοῖς μουσείοις ἐτίθετο· ἀλλ' ἤκέ ποτε χρόνος, καθ' ὃν δὴ καὶ τῆς ἠδίστης με πατρίδος ἄφαιρῶν ἐς ἑώας πον τὰς ἡμέρας διεύθυνεν. Ἐκεῖσε ἐπὶ πολλοῦ, ἀλλὰ τί χρὴ λέγειν καθ' ἱστορίαν τὰ κατ' ἐμέ; Πόθος φιλοσοφίας, ἔρως γνώσεως τῶν ὄντων, ταῦτά μοι ὡς ἐπέραστα· ταῦτά μοι ἡδονῆς τῆς πρώτης καὶ ἐσχάτης πλήρη· οὕτω γὰρ ἐγὼ δαιμονίζομαι· οὐ σοὶ δεῖγμα περιφανὲς τὸ δοκοῦν σοὶ, δὸς δ' εἰπεῖν τὸ ἐπὶ σοὶ ἐπάγει ὡς ἀληθέστατα· καὶ εἴση μου τὸ λεγόμενον πρὸς (φ. 2β) σεαυτὸν ἀναβάλλον τὸν νοῦν. Οὐτοσί μὲν οὖν ὁ τῆς γνώσεως ἔρως, οὐ μόνον τοῖς ἀκουσθεῖσι παρὰ τῶν κρειττόνων μνουμένοις τῶν λόγων, τὸν νοῦν ἐπιβάλλειν δεῖν ἔκρινε καὶ τούτοις τὰς μετὰ τὰ μουσοτροφεῖα καὶ τὴν καθ' ὑποταγὴν ἐπιχρόνιον σχέσιν τὴν πρὸς τοὺς βελτίστους ἐμοῦ τῇ γνωστικῇ δυνάμει διατριβάς ἐνθεῖναι, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς ἄλλοις ἀκμὴν μειζόνως παρῶτρυνε· καὶ τῇ ἐγγρομῶν κρίσει τῶν λεγομένων, τῇ μνήμῃ τῶν ἀκουσθέντων, καὶ τῷ μικρῷ ποτε γενητικῷ τοῦ εὐτελοῦς νοῦς συνηγορούμενος πολλὰ ἔχειν με τὰ μνημεῖα τῶν λόγων ἀνὰ χεῖρας κινῶν οὐκ ἐπαύσατο. Μαρτυρεῖ δέ μου τοῖς λεγομένοις φιλοσόφων τὸν θάσος (οἷς δὴ μεγάλας τὰς χάριτας καθομολογῶ) ἐπιδαφιλεύον μοι τὰς πολλὰς τῶν βίβλων· πῶς δ' ἔχω τῆς γνώμης περὶ τὰς βίβλους τὰς τ' ἐμὰς καὶ ἄλλας παρὰ ταύτας νῦν ἤκω σοὶ ἔρῶν.

Περὶ μὲν πάσας ἄς εἶπον βίβλους πρώτον ὅσον ἔμοι γε οἷόν τε ἦν διεξοδικώτερον μετὰ κρίσεως τὴν ἀνάγνωσιν ποιεῖσθαι ἀναγκαῖόν μοι ἔδοξεν· εἴθ' οὕτω τὰ μὲν τῶν ἀναγινωσκομένων πρὸς ὄνησιν ἐρανίζεσθαι, τὰ δ' ἐκποδὸν τιθέναι, οὐχ ὅτι (μὴ τοῦτο οἷον) μὴ ἀληθείας ἢ τέλους τοῦ ὠφελίμου ἐχόμενα, ἀλλὰ πρὸς τὸ μὴ μοι ὑπουργεῖν τοῦ ζητουμένου ἕνεκα. Καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄρα θέμις μοι ἔδοξεν ἀνάπτυξιν καὶ δυνατὰ σχόλια συγγραφῆναι, μετὰ ταῦτα τοῖς ἐμοῦ κρείττοσι τοὺς λόγους ἐπιστέλλοντι πρὸς κρίσιν· οὕτως \ οὖν / ἔχων γνώμης περὶ τὰ εἰρημένα ὡς ἔγγιστα χει-

ρῶν καὶ γληνῶν πονήματι σοφοῦ τινος ἐξεῦρον· ὅπως δὲ καὶ τοῦτό μοι ἐπιγέγονε, νῦν ῥητέον.

(φ. 3) Κυδωνίηθέν ποτε Ἀθήναζε ἀφικόμενος, περὶ μῆνας τέσσαρας τὰς ἐκεῖσε διατριβὰς ἐποίησάμην· ἐκεῖσε μὲν οὖν διερευνήσας ἐπὶ πολλοῦ περὶ τῆσδε τῆς μεταφυσικῆς εὐρεῖν (ἀκηκοὺς γὰρ ἦμην ταύτης) ἐπέτυχον ἤμιστα τοῦ σκοποῦ καὶ λύπην μοι ἐντεῦθεν τὸ δυσχερὲς δὴ προὔξενησεν, ἀλλ' ἦτω δόξα τῷ Κυρίῳ πῶς; ἄκουσον.

Ἀθήνηθεν ἀπαίρων ἐς Ἀθῶν, καὶ μικρὸν ἐκεῖσε διατρίψας παραγενόμενος,² ὑπὸ τινων εὐγενῶν καὶ χρησίμων ἀνδρῶν τῶν ἐν Αἴνῳ τοῦ μουσειοῦ σχολαρχεῖν τοῦ κατ' αὐτούς, ὡς εἰκὸς ἐκαλέσθη. Ἐπεὶ δὲ τοῦ μὴ ἐξ οὐρίας, ὡς φασί, πλεῖν ἐπιτυχῶν ἦν, ἐπὶ νῆσόν τινα ἐξῆλθον. Ἐνθα λογίῳ τινὶ προσαπαντήσας, πάνυ φιλοφρόνως παρ' αὐτοῦ περὶ πολλοῦ ἂν ἐποιήθην· ἀλλ' ἐπίσχες, φιλόμουσε, μὴ δυσχεραίνων τῇ ἱστορίᾳ· οὐ γὰρ εἰκῆ σοι ταῦτα λέγομεν, ἀλλ' ἵνα μὴ δόξης ἐξ ἀκόμφων τινῶν ταύτην λαβεῖν τὴν βίβλον. Τί οὖν ἦν τὸ κατ' ἀρχάς, τί μοι μετὰ ταῦτα προσετέθη αὐτῇ, ὅπως ἔσχεν ἤδη τὸν τρόπον τῆς θεωρίας καὶ τέλος τί τὸ χρήσιμον αὐτῆς ἐκ τούτου, ἦκω σοι καὶ τοῦτο ἐρῶν.

Ἦν αὐτὴ τὸ πρόσθεν ἐντελής μὲν τὸ εἶναι τῆς πραγματείας καὶ μεταφυσικῆς θεωρίας, ἀλλὰ συντόμως κομιδῇ καὶ συνεπτυγμένως, ὡς δοῦναι, ἵνα τυγχάνει οὔσα, ἀλλὰ καὶ διχῶς συντεταγμένη περὶ μίαν δὴ καὶ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν. Ἦς γε τὸ μὲν εἰς ἐκθεσιν ἐφαίνετο εἶναι, τὸ δὲ εἷς τε ζητήματα, προτάσεις καὶ ἀπαντήσεις, καὶ ἀπορίας ἔτι καὶ ἐπιλύσεις· (φ. 3β) εἶπω δὲ καὶ ἑλλειπῶς³ τὰ πλεῖστα, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχόσε τῆς ὑπερβολῆς τῶν λεγομένων ἀπτομένης· ἔστι μὲν οὐ καὶ τὴν ἔννοιαν ἀμυδρὰν πάνυ ἔχουσα, ἔστι δ' οὐ καὶ περὶ σύνταξιν γραμματικῆς⁴ ὅλως κανόνας ὀρθοῦς μὴ κεκτημένη· καὶ τὸ μέγιστον, ὅτι καὶ ἐν σχήματι ἀπλῆς φράσεως δοκοῦσα, ἀμφοτέρους τοὺς ἀναγινώσκοντας ἔλαθε· τὸν μὲν παρὰ τὴν ἀπειρίαν τῆς ἐννοίας, τὸν δὲ παρὰ τὴν σύγχυσιν καὶ φρομὸν καὶ ἑλλειριν καὶ ὑπερβολὴν, ὡς εἴρηται.

Ἀλλὰ πόθεν ταῦτα οὕτως εἶχε τὰ τοῦ Βικεντίου; ἐρεῖς. Ἐγὼ σοι φράσω· ὅσα τῶν ἐν λόγοις φιλοσοφίας προσήκει, μήπω τυπογραφία δεδομένα, ἀντιγραφία δὲ ἄλλων ἐγκεχειρισμένα, διὰ τὸ ἐξ ἄλλου πρὸς ἄλλον τῇ ἀντιγραφίᾳ μεταπηδῶντα εἶναι, ἀνάγκη καὶ μῶμον ὑφιστάναι. Ἐντεῦθεν οὖν οὐ πάντα εἰληφότα δοκεῖ τὰ γεννήματα, τὰ ἐγκλίματα· ὡς πατήρ τις

2. cod. παραγενόμενος.

3. cod. ἑλλειπῶς.

4. cod. γραμματικῆς.

ὀλιγώρως ἔχων τοῦ σφετέρου νείως, ἤνικ' ἂν ὁ νείεος οὔτοσι καὶ ἐξ ἄλλων, οἷς ὀμιλεῖ, λήφεται τὴν τῶν δεινῶν, πῶς εἶπω; ἀκρόρρειαν, οὐδαμῆ τῆ ἔσχάτη ἐμπέσει κατηγορία· τὸ μὲν οὖν ἄκοσμον τῆσδε τῆς ἐπιστήμης οὐχ ἐνὶ τινι δέον διδόναι, ἀλλὰ πολλοῖς. Ἐξ οὗ γὰρ γέγονε, ὃς μὲν ἐλλειπῶς⁵ καὶ ἀμυδρῶς τὰ ἐν αὐτῇ εἰς μέσον ἐπιτέθεικεν· ὃς δὲ ἀτάκτως· ὃς δ' αὖ ἄλλως, οἷως ὄφθη μοι, ἀλλὰ καὶ παντὶ τῶ νοῦν ἔχοντι καὶ ἀπαθῶς πρὸς ἐμὲ ταύτην μετερχομένῳ (οἷόν τε γὰρ τὴν ἀρχαίως, ὡς ἦν πρόσθεν, εὐρεθῆναι). Τί οὖν; ἔδει οὕτως ἔχειν; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Πῶς; πρόσχε μοι πρὸς Διός.

Καὶ θεὸς αὐτὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἐλεύθερον μὴ δια- (φ. 4) λυμαίνεσθαι βουλόμενος οὐ κοινῆ φύσει τοῖς φυσικοῖς ἀγαθοῖς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅρα μοι ἐν τῷ περὶ ψυχῆς βιβλίῳ καὶ ἀλλαχού οὐ βούλει ἄρα παρὰ σοὶ κείται τήνδε, ἢ τὴν πρώτην, ἢ οὐδετέραν ἀναγνώσεων ἀξιῶσαι, ὡς σοφωτάτῳ τυχόν ἀνδρὶ· ἀλλὰ παρειμένον ἦτω τουτὶ τό γε νῦν.

Οὕτως οὖν ἔχουσαν εὐρὴν αὐτήν, κλάουσαν σχετλίως πάνυ, οὐ τοσοῦτον τῆ ἀκοσμία, ὅσον τῆ τῶν λογίων ἀμοιρία καὶ σκότει τῆς ἐντεύξεως, καὶ τὰ ὑπὲρ ἐμὲ μονοῦν ποιεῖν με κινουσαν, ἐς ἀγῶνα καὶ πολὺν πόνον ἐμαντὸν ἔθηκα, ἐς νοῦν θέμενος τὴν ἔλλειριν τοιούτων βιβλίων ἐκ τοῦ ἡμετέρου γένους· εἰ καὶ μήπω τεθειμένη ἐς κοινὸν φῶς, ὅμως ἐν ἐλπίσιν ἡμῶν τε καὶ ἄλλων χρησίμων καὶ λογίων ἀνδρῶν οὐσα, πάντα τὰ κατ' αὐτὴν ποιῆσαι με ἐπώτρυνεν· ὅπως; οὕτως·

Πρῶτον μὲν εἰς διαίρεσιν βιβλίων ἐτέθη παρ' ἡμῖν, ἃ τὸ πρότερον ἐς δύο ὅλως ἦν διηρημένα, εἷς τε ὄντολογίαν καὶ πνευματολογίαν, ἅττα ἡμῖν τὸν ἐνόητα τρόπον πρὸς ῥασιτέραν κατάληψιν εἰς τρία διήρηται· τὸ μὲν τῆς ὄντολογίας, τὸ δὲ τῆς θεολογίας, καὶ τέλος τὸ τῆς πνευματολογίας· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς κεφάλαια βιβλίων διηρέθη ἦδε ἢ ἐπιστήμη, οὐχ ὡς τὸ πρότερον, ἀλλ' ἐν ὅσῳ ἀποτελεντᾶ τῶν λεγομένων ἢ ἐννοια· ναὶ μὴν καὶ εἰς νομάς σελίδων τὴν καθ' ἡμᾶς διαίρεσιν ὑπέστη πρὸς εὐχερῆ γνώσιν, ὡς πολλάκις εἴρηται· καὶ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καί, ὡς εἴρηται, ἐπεξηγήσεων ἐρμηνείας δίκην προσθήκης ἐκτάσε- (φ. 4β) σιν τῶν ἐν αὐτῇ, γνώμαις ἄλλων πω φιλοσόφων καὶ ὅσαις ἄλλαις γνωστικαῖς τε καὶ διανοητικαῖς δυνάμεσιν ἡμῖν τοῦ λόγου πρὸ ὀφθαλμῶν ἦκει τῶν ἐντενυομένων· ἀλλὰ πολλοὶ φησι δυσχερανῶσι τοῖς πεποιημένοις, κἀγὼ οἶδα· πολλοῖς γὰρ τὰ καλὰ δι' ἀμφοτέρων, ὧν εἴρηται, μὴ καλὰ πέφανται φησί· σὺ δέ μοι, ᾧ ἂν βούλη συνεῖναι τάγματι, οἷς ἐπιγράφομεν, σύνεσο· ὅποια ταῦτα; Ἴδού σοι·

5. cod. ἐλλειπῶς.

Τῶν δὴ φιλοσοφίαν ἐπαγγελλομένων, οἱ μὲν ὡς πάνυ ταύτης ἐρω-
 ντες, εὖ μάλα εὐστόχησαν, ἀλλ' ἐπ' ἄκρον ἐλθεῖν αὐτῆς οὐδεὶς ποῦ γέγονεν
 ἀτεχνῶς· ταύτη τοι καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσοφούντων οἱ πλείστοι πολλὰ
 φύσεως παρ' ἡμῖν ἄπορα λόγῳ διεξαγγελτικῶ ἀνάλωτα, νῶ ὅλως ἄληπτα,
 ἅπτα σιωπῇ μέχρι τοῦδε σιγῶνται, εἴασα· ποῖα δὴ ταῦτα; εἴποις ἄν· προῶ
 πάντων ἢ τῶν σωμάτων φύσις· ἦν, ὡς ἐγῶμαι, ἐνταῦθα ὁ σοφώτατος διε-
 ξέθετο Βικέντιος, εἰ μὴ τι περιττὸν δόξῃ, τοῖς νοῦν ἔχουσιν· οὐ μὴν ἀλλὰ
 τὸ τοῦ κύκλου τετραγώνον, τῶν παλιουριῶν τὸ ποιητικὸν αἴτιον ἐν τοῖς
 οὐρανῶ· τῆς μαγνήτιδος ἢ πρὸς πόλον ἕλξις, τῆς αὐτῆς ἢ ἀλλοίωσις πρὸς
 τὸν μεσημβρινόν· δι' ἣν δίκην ἐκθέσεως τινὲς τῶν φιλοσοφούντων, τὴν πᾶ-
 σαν γῆν εἶναι μαγνήτιδα βούλονται καὶ τ' ἄλλα, ἅπτα καθ' ἕκαστα λέγων
 διατρέψω ἐπὶ πολλοῦ, ἅπερ καὶ πάλαι εἰς ἀγωνίαν κείμενα τῶν ἀρίστως
 φιλοσοφησάντων, περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων συγγράφαι τοὺς φιλοσό-
 φους ἐπώτρυναν· οἱ δὲ τοῦναντίον, οὐδὲ πολλοστὸν τι μέρος κεκτημένοι
 φιλοσοφίας, πᾶσαν ἔχειν ὁμοῦ τοῖς ἄλλοις κατεπαγγέλλονται· οἱ δὴ καὶ
 μετὰ σοβαροῦ περιγι- (φ. 5)νονται τοῦ βαδίσματος, τῶν λοιπῶν περιφρο-
 νοῦντες, ὡς ἀμούσων δῆθεν· οἷς δὴ καὶ τὸ πρὸς τὸν εὐνοῦχον τῆς βασιλεί-
 σης Αἰθιοπίας εἰπεῖν ἀνάγκη πᾶσα, Φιλίππον τοῦ ἀποστόλου⁶ οὔτοι καὶ
 κολίειν ἐπιχειροῦσι τὰ σπουδαῖα καὶ ἁμαρτίας ἐχόμενα τὰ σοφὰ δεικνύ-
 σιν· οἷς εὖ μάλ' ἀρμόζει τὸ τοῦ Παλλαδᾶ:

»καὶ λόγιός περ ἐόν, ἀλογώτατον ἔσχες ὄνειδος,
 »ὡς ἐπιθυμήσας οὐρανῆς ἀνόδου.⁷

Οἱ δὲ τούτων, μὴτ' ἐπὶ τῆς ἐπ' ἄκρον φιλοσοφίας ἐξεληλάκασι, μὴδ'
 αὖ πάλιν ἐς τὰ προπύλαια ἔφθησαν μείναντες, ἀλλὰ τῶ μέσῳ ταύτης ἀ-
 παντήσαντες, ἅλις ἔχειν αὐτῆς ἠγοῦνται τούτων μὲν οὖν, οἱ μὲν πρῶτοι,
 κολίειν ἀκριβῆ λόγον ἐν τοῖς λόγοις τιθέντες, τὰ μὲν καλὰ αὐτῶν ἐπαίνῳ
 μετρίῳ ὑψοῦσι, τὰ δὲ φαῦλα οὐδαμῇ οὐκ ἐλαττονάκις μέμψεως ἀξιοῦσι·
 οἱ δὲ καὶ καλὰ καὶ κακὰ συνελόντες, ἀκρίτως σφόδρα καὶ μὴ ὀπωσοῦν
 ἐσκεμμένως τὰ φιλοπονήματα, οἷον τὰ ψόγον ἄξια θαυμάζουσιν ἄντικρυς·
 τὰ δὲ μὴ, φθόνῳ τηκόμενοι τῇ ἐσχατιᾷ τῶν λοιδοριῶν καταβάλλουσιν ἐμ-
 φανέστατα, οὗ τί γελοιότερον; καλῶς ἄρα τὸ ἀδέσποτον ἐκεῖνο ἐφάνθη,

«ὁ φθόνος ἐστὶ κάκιστος· ἔχει δέ τι καλὸν
 ἐν ἑαυτῷ. τῆκει γὰρ φθονερῶν ὄμματα καὶ κραδίην»⁸

6. Πράξεων η', 26-40.

7. Παλατινὴ Ἀνθολογία 7.683.3-4.

8. Παλατινὴ Ἀνθολογία 11.193.1-2.

οἱ δὲ τῆ κατ' αὐτοὺς δυνάμει τῶν λόγων καὶ τῆ διακρίσει τοῦ μηδὲν ἄγαν τοῦ σοφοῦ, ὅσα οἰκεῖα, ὅσα ξεῖνα τῶν συγγραμμάτων (φ. 5β) ἀναθεωροῦντες τῆ πράξει καθ' ὁμοιότητα τῶν πρώτων συνωδοὶ φαίνονται. ἐκεῖνοι μὲν γὰρ μόνῃ τῆ προαιρέσει τῆ συμμετρία χρωῶνται, οὗτοι δὲ καὶ τῆ γνωστικῆ δυνάμει, τῷ λόγῳ οἷον ποριζομένη, τὴν συμμετρίαν ταύτην μετέρχονται, ἴσως δὲ καὶ ἥττον ὀπωσοῦν τῶν πρώτων; πρὸς.

Καὶ δῆλον ἄρα τὸ παρ' ἡμῖν λεγόμενον τοῖς τὸ γνῶθι σαυτὸν μετοῦσιν· ἕκαστος γὰρ λόγων, ἥτοι ἐπὶ πλεῖστον ἢ ἐπ' ἕλαττον ἢ ὅλως μετρίως μετεσχηκῶς πρὸς ἑαυτὸν συνορῶν, εἰ μάλᾳ γνώσεται, ὃ λέγομεν νῦν· καὶ τὸ ἄγνωιαν ἔχειν ἔσθ' ὅτε ὁμολογήσει καθὰ φησὶ καὶ Κορυσθαλέυς. Ταῦτα τοιγαροῦν τῶν φιλοσόφων τὰ τάγματα. Σύνεσο οὖν ὁποῖω βούλει. Ἄλλ' οὐχ' οὕτως ἐθέλεις τυχόν. Καὶ ἄλλως σε τοίνυν βουλόμενον ἐθέλω, ταῦτ' ἄρα σοὶ λέγω·

Τράπεζάν σοι παρατεθείκαμεν εὐτελεῆ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπόρου γιγνομένην· ὀλίγα ἐπὶ ταύτης εἰσὶ τὰ παρατιθέμενα ἀλλ' οἰκεῖα πέφεως ὡς καὶ ἄλλως ἔδοξαν· (ἔγνω γὰρ καὶ σοφόν τινα, οἷον τὸν ταύτην κεκτημένον, ἐξ οὗ ἔγωγε εἴληφα, ὡς εἴρηται, σφόδρα δὴ βιαζόμενον τῆς ἐπαναλήψεως, ἄλλωστε τῆς οὕτω πως κειμένης ἕνεκα). Ἐκκαλοῦμεν πάνν φιλοφρόνως πάντας, οἷον οὐδὲ μὲν πολυχυμικῶν ἀμοιροῦντας, οὐδὲ δὲ καὶ ἄν [[τῆς]] τῆς μονοειδοῦς βρώσεως,⁹ δὸς δ' εἰπεῖν καὶ τῆς ἐξ ἀνάγκης εἶδεν ἢ φύσις, πᾶσι τοιγαροῦν τούτοις τὸ εὐάρεστόν τε καὶ προσφιλὲς ἔξεστιν. Εἰ οὖν βούλει, μὴ ὅλως ἐπὶ θύραις ταύτης προσεγγίσης, εἰ δὲ καὶ πρὸς αὐταῖς, ὄμματι μόνῳ περιτρεπτικῶ ὄρα τὰ παρατεθειμένα καὶ τὰς χεῖρας ἀνίπτους κατάργησον, τὴν φυχὴν αἰνιττόμενος. Εἰ δέ, ἄλλα τι λέγω, (φ. 6) ὅσα σοὶ ἀρεστὰ ἔγωγε; πλὴν ἀλλ' οὐ μὴ ἡξίης μομοσκοπήσων· ὃ γὰρ μομοσκοπήσαι βουλόμενος καὶ ἐκ τῶν πάνν καλῶς ἐχόντων οὐκ ἐλαττονάκις τὰ φαῦλα διακρίνει· ἐντεῦθεν οὖν καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ῥήτωρ καὶ ἄλλος ἔτι μεμψιγορίας ὑποστήσεται ἄντικρυς.

Μωμοσκόπων δ' ἄρα ταύτην οὐδαμῆ παρατιθέμεθα καὶ εἰ λάβει¹⁰ ἀνὰ χεῖρας ταύτην, διπλῆς ἀμουσίας τεκμήριον ἡμῖν ἄγει.

Τῷ δὲ καλῶς κρίνοντι τί; εἴποις ἄν: φέρε ὅσα περιτὰ ἢ ἑλλειπτικά ἢ κακῶς κείμενα ἢ ἐννοίας ὄντα ὑποβολιμαίας, ἢ κατακεχρημένα, ἢ ἀνοικείως ἐκθέμενα, ἢ παρεξηγήσεων ὑποπεπτωκότα,¹¹ ἢ ὁποιοσοῦν ἄλλως ἀμαρτίας ἔχεται, ταῦτα ἐκποδῶν τιθέναι μετὰ πολλῆς τῆς ἐφέσεως ἀξιοῦ-

9. cod. βρώσεως.

10. cod. λάβη.

11. cod. ὑποπεπτεκότα.

μεν τουτονὶ τὸν κριτήν· ὡς γὰρ κριτῆς λόγων, οὐ ποιήσει ὅσα οἱ πολλοὶ τῶν μομοσκοπῶν δοξάζουσιν.

Ἐγὼ μὲν οὖν τὸν ἐνόητα μοι τρόπον εἰς τοῦτο τήνδε ἐξέβαλον, εἰ καὶ μὴ εὐκαιρίας καὶ ἀνάσεως τῆς ἐσχάτης ἐπιτετύχηκα· σὺ δέ μοι, οὐθὲν ἄλλο πορ' ἡμῶν ἀκούσεις, ὅς τις γε εἶ, ὅτι μὴ δὴ τὸ ἔρρωσο· ἐκ γὰρ τοῦ εἶναι ἢ μὴ εἶναι οὕτω τὸ πρᾶγμα, ἀληθῆς ὁ λόγος γίγνεται, σοφῶν λόγος εὖ ἔχει ὀηθεῖς.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ